

САРЫГ-ОЛДУҢ ТООЛЧУРГУ ЧУГААЛАРЫ

Чогаалыкчы салымны кичиник амыдыралы оң элени-биле төнүп калбас. Улустун чогаалыкчы С. А. Сарыг-олдун бичкен чарык-чораа-ла оң чыл ажа берди. Оң ады чоң аразында чурттап чоруур: бир-ле кичи чогаалчы-биле аңаа-маңаа уккашканын чугаалап үнүп келир ийикке, азы оң кыгма-даа бидинмес созулгелери бир-ле черде тыптып кээп турары өөрүчүгү. Сарыг-олдун хой чылдар дургунда калы чурттап чорган ажа — кадайы Мария Давыдовна Сарыг-ол-Черноусова оң дугайында чымы сестрини номчулукчурага бараалгадып чоруур. Ам оон каш-ла үзүндүлөр, ен бараалгадыптынар.

Бир катап Степан Арбаанович бодунун анкетанын чоолгаанын дүжүрүп бээрин диледи. Ынчан Дус-Даг деп сөстү бир дугаар дыңнаанын ол, харын-даа ындыг аттан кайгы бердим. Төрөзүн черинин ады ол чүве ышканын. Дус-Хөл деп сөс бар. Ол бидинир: дустуг хөлдер-ле хей, а даг канчап дустуг апарды деп бодай бердим. Каттам-даа келир. Кандай чордүзү: — Бо кандай чүвөл. Суг болза дустуг. Даш-хая дустуг деп дыңаваан мен. Ылап-ла дустуг деп бузурдиди. Оң чүвөлүгү кичи бар бе? — деп, баштактаанып айтырдым.

Степан Арбаанович катрактарын чивендиди каттырдылаш. айтырымга, ууун харыны мынчаар берген.

— Ол чүү дээрин ол? Чүдге чылгап эвес, ийиктин чорур аш-чөм-дир. Мээң Дус-Даам ындыг оран боор. Ол дугайында солун чугаалар-ла хей. Оон канчап тыптып келгенин дугайын дыңна, шыңме!

...Түлүштерини бир суралгы ачызы те, чумалаар дээш иштин сыме басып үнө берген. Часкам хаялардык, кадыр тургулардык мээстер баарына өскүс аңай беини көзүлбөз. Хүндөдүр-дө харатыны келгире, чүү-даа чок. Ам канчаар, кург чанар эвес аан, эртенги оңар аңзар бодай берген. Даң бакы шара-хере турда тур улгап, ол оңар маняп чоруп-ла каан. Тандызын-дан диленип келгенин алган-йөрөп алгаш, калыт-

Борзаң-борзаң хаяларга ажытталып, аңың соондан келенип-ле олурган. Тежи-кег хенертен чиде берген. Аң чажырып алыр хире ыш-даш бар эвес, бо тас оранга канчап баар аң боор деп аңыңды кайтаанын канчаар боор оңу. Азы аза-чектери аңы мээң караам дуглап алгаш, ораның өскүс аңайын чажырып алыр ол чор бе деп аңыңын бакы шыкан. Таңды кичини четирер дээш диленип келген аңы харын-даа корга берген. Четир чыгган те көзүлбөй чашты бээр байтыгы, азаранчыг кушкаш беини көстүп чыдар куу чер.

«Оран-тандым, өршөө! Чилиглимин чир дээш.

даа чок. Холу-биле сүй-бааш, амданын алган. Дус боор тур!

Дөө-ле таңды акыр хөлдөрдөн барып дус шүүрөөр, харын-даа кужурдан дус-биле хоргастаным чораш аңчы араг мындыг чаагы, арыг, амданыг дусту ылап-ла көргөн. Артында хая-лаштап бүткөн.

Аңчы чанып келгел, болу-дүп көргенин чугаалаарга, аңаа бузурөөр кичи чок болган. Аалдык эңне хундулуг кижилери оң чугаанын бары бузурөөр коор дилгиреп. Аалдык үлүгү намыг ий-гамык сумелопом, кай-гамык дустуг даке чоруп-каннар. Башкы сымниң алгы хөргөзүн баарында белге делип көзү, дус тыгылган оңдур чогууга доктаан алганнар.

— Чүдге мен эвес, мээң ада-өгөмнүн те, чүмө аңыл чораш чери-дир бе. Даш дусту манга кым-ла көрбөз чүве болгай — деп, келген-перини бирээш кайгап чугаалаан.

— Шынап-ла, кырган-ли-жег кижилер мындыг калдыр-берт черге хей кылгашкан херэ бар бе? — деп, өскөзү датагаллаан. Кыргашканын агаа бузур-рок чок болганын аңык аңыңын сесткил хомудуп,

от салганы ордулаш черинте оңаа тыптып кээп, дустулар-ның чалбарып кылар чери бооп, байза база шаштыңан, Ованың чогууга аш-чөм дээрзин, аң кудуруу, ийик дээш хой-ле чүүдөр үр-гүлчү чыдар болу берген. Чүүзү-даа чок кичи овага келгеш, даг баарындан борбак дашты овага немей салып каар.

Дуг дуу шак илчаар ты-ылган. Оон эгелеш, Торгалыг хемин алдым упуула улуг таңыны. Дус-Даг деп адай берген. Чүдге да дуу-биле байлак эвес, те чүмө, улар куштун суглор ораны, мал-маганга олардыг, кичини чыгыг, чайы серяин магадыл оран.

Дус-Дагың дууун бир дугаарында тывалар каапып эгелээнер. Баштай козга чыл-гап турган оңгары наксап, каң бадды биле дусту оюктай каакшап, шары, теке, аштка чүдүр кылдыр белет-кес алырлар. «Оюк дус» деп сөс оон үнгөн. Чүдүрүп өк-келген дууун үзөкшү кылдыр база бузурар. Балык тулуп алган, хамааңчок буза шаял тоглардырбастар. Керезеңней ооп алырлар. «Керезең» дус деп сөс оон үнгөн. Ол дугайында келерге чараш ырылар база тыгылган.

Овай дүне чорбас кылдыр Орууң аксын дестеп каар мен. Орутуңга дүшпас кылдыр, Оюк дуска чыгаш каар мен. Оон ыдай «кымыл-дустар»

Кежээ орай чорбас кылдыр, Кежээ аксын дестеп каар мен.

Хеймериге дүшпас кылдыр.

Керезең дуска чыгаш каар мен.

Бо дур, Степан Арбаанович бо-ла хамык солун чугаалары менээ орустап чугаалап берген. Бир эвес оон тывалар чугаалаанын бижип албас бола, мону Сарыг-ол чугаалаан дээрге кым-да бузур-эс. Алаа чугааы беини кол-чуг-ла чечен-мерген деп мыл билер кижилер оңу кайгаар-лар болуур ийиң.

Мария САРЫГ-ОЛ-ЧЕРНОУСОВА.

МӨӨРЕЙ БЕ, ЙӨРЭЭЛ БЕ?

(Уланчыгы, Эгеан № 29 «Шында»).

Моон мурунда «Шы» со-дунга үнгөн «Мөөрөй бе, йөр-рөэ бе?» деп материалын кол сорууга — бир-төө, уучуучу чанчыл-саудалдар эгиттинер турар чүве болган-да, ук ужуларын сагып-барымдаалап турар үлө аңаа ажыглаттынар сөстөр бола доду утказы-биле эгиттинер турар ужурулуг дээрин айт-кан чүве.

Ам чамдык сөстөрү (терминерге) чижек тайылбыры бергеш, оон-биле бо чүү-дү роозар-дыр бис. ДАРИНА — шажын сөзү. Сарыг шажын сөзүндө боу берги деп айтыр-халатты баш уду чылдыр согул-ла биле сымаранын номчуу-дуктыг сүтүлдөөр, ылыг-тыр помардан ушта бажыг-гелер. Дарина чатай күзө-шкнөр база болур.

ОШ — сагыш-сеткилди шимчээшкни. Канды-бир эки-лаа, багай-лаа чүвөйи боу берип болуруп кым-бир кичинин бүдүү ийелейн турарынын баш үдөй билиш-чир. Тывалар амин эрттир сарыналып ундарар азы чылдагаа чок черге ыгвар-сыктар апарган кичини «чүңү оштат турарын ол» азы «бак чүве оштат» деп ко-руур, а эни айдыг чүве чү-дөөн ийинин «чаагай оштат», «аксы белентиг» дийрилер.

ЧАТКА САЛБЫ — кандыг-бир кижиге оң-сөзөө харааш тускай кылдар сүздүл, эи ка-ра оштут, каржы көзүмүн. КАРЫШ — кандыг-бир кичини сра чок, бак үлүг-дичининден когаран, на-чыгдан кичинин килеңгээ сесткилени илөөзүшкни. Наргыш салыры бак үлүг-дичиге хамаарыштыр ба-зал эи кара оштут каржы кылар.

ХИМИРЕННГ — кичинин са-гыш-сеткилди илөөзүшкни. Канды-бир чүвөгө таар-ымаанын илөөзүшкни. Ам-дырлаа болза, химиренип кичинин пивти кылтуура делдишкен хамааржыр. Химиренчел кижиге улус-туң хончү чок, оңу багай чан деп санаар. Шажына бола дашылар номчуп чы-ка салып тура дашлар, хан-нар оңу химиренип, бөгж-ла сымарына апарак күссөдүр.

ТАРБЫДАШКЫП — хам шажың ужурунда кичини ажаар-бузардап «рылаары-нын бир арамды. Тарбылаш-кыны чарамды черлерге хам кичиге «дүкүрүп азы» деп база чугаалаар. Тар-былашкын азы үлүкчүлү-күп кичинин сагыш-сеткилди оожууларынга психолог-тук салдырып база келисөөр. Ол чүдөгө сагыш-бүжүлөөн эвес, а кичилөөр хамын-ла ийиң-кумнарды алыгдан чылдып турар бурун арга

да чүгөн, чудардан эералдп атка чедир маргышп ой-наары. МАРГЫЛДАА (сорегиона-ние) — мөөрөйини бир хев-рин. Олар колдууна Шагаа бүдүүнүнде азы эртин турар үезинде күш-сайырал оон-нарынга: бак катарынга, баг аларынга, төвөгкө; угаан-бо-лод сайыралдыг; хол-шылды-ра, буга-шылдыра (өске-лаа хевирлери), даалы, бодат-тагызыныг оюпнар хамаар-жыр.

Бо оюннарда мөөрөйдө ыш-кан салыг азы алым чок, а «бодун көргүзөр, кандыг-бир мергежилге теригилд (бир-ти чер) дээш ойнаар оюпнар болуур. А ийи тала кан-дыг-бир чүве айттып ой-наанда шылдыраа-ла мөөрөй-лиг оюнче шилчиг бетиш бо-луур. КАГЖЫК — мөөрөйдүг мар-гылдаалар үезинде ийи мө-рейинин азы удууларыныг талаларын араандыла өске-олажыры. Олажык бак сөг-лө-жө, а колдууна кай-ын-бир таланын ойнакчыныг ча болуучу, оңу деткири. Каг-жык маргылдаалыг оюн-то-гула үезинде чечен-мерген ки-жилер араандыла өске-чи-жиниши, аас чогаалдык бир ийиң хевир, айлаа.

ЧИЖИГ (прабуатки дээ-винге чок) — чечен өскө оюн. Шаада тыя амыктар «Ойтулаа» оюмун үезинде, ырың, кожамыкка, аал-лап, арбак суму айы-биле чинип ойлап чораштар. Чечен өскө кыдыг оюпнарың үлөгөр-лөни улустун аас чогаалында хой.

Чижиг ийи көпчүг дээр ат-суралгы, чер, суг, дээр эзелдег хампар агааныга база болуурлар. Ынчалза-ла кыдыг таварылгала үс сөө-түп утказы агың, кый-бир хампын куштуну багыткаар азы хуугаазын теригилд дээш хемселес утказынче шил-чиг бээр.

Моон-биле улусчу чанчыл-сагыдалар үезинде ажыг-латтынар, ышчалаа-ла амы салгалга ужу-утказы орта бидинмес эргижээш сөстөр, терминерин чижек тайыл-бырып доостуус Олар чүдгө чүвөгөй көргүскөн үлөгөр-майык дээрин номчуучу өскө-көп боор.

Ук ажыкты уламчылаар, уламчылаады номчуучулар хамааржыр. Маала хой-хей кижилерин, ылангы баш-кыларын, ада-илерини, културду, уран чүдүл ажыл-дакчыларын болгаш өскө-даа улустун кыргыжыг, кы-ды ажылдакылгазы негетини турар. Ынчангаш бо ажыла сонуургалдык кичи-лер боттарынын саналда-рын база сумелерин «Шы» солунун үлөгөж-кы-зынче чорударып илөөзүс.

Чан ЧҮЛДҮМ.

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРЖЕ КӨРНҮР

Тес-Хем кожуунун пенсия алычыларының нинти хуралы Самагалдай суурга болган. Пенсиялар-рың чүвөлениң даргазы Д. И. Чоюурук, пенсионерлериниң кожуун чөвүлениң даргазы Д. Н. Дарма олар бодун боду хандыртанып шылдыстарыны аш-чөм, оңар чүү-дү-биле хире шаанче хандырып келгенин. Чоокта чаа Самагалдай сууруң улуг назылыгының хуралы болган. Аңаа Пенсия Фондуңуңуң удуручузу Биче-оол Балгаанова Ламажа болгаш кожуунуң социал хандырылга килди-зиниң даргазы Р. Д. Дандр диниңдиглар кылган.

«Кожуунда эңне камга-ладыг улус — пенсионер-лер» — деп, Ламажа чу-гаалды-дыр. А пенсия фонду-зун шилчидип турары аас-биле дүшүсө. 1994 чыл-да пенсионерлерге 1 млн. 640 муң рубль төлөөн. Пенсия акызы ай санында озуп турар. 1995 чылдың январь, февраль айларын-да пенсия үлэри садалгал-дыг болуп арткаң. Харыл-заа банкының чорудуп турар үезиниң хирези-ле ол деп тайылбырлап турар. Эмнелге 4 млн, орук-тудуг чери 11419 млн, «Ха-ды» (Ыши ажал-агыныга хамааржыр) 13354 млн. шилчире ужурулуг ашканын кирибери турар. Дадырып чырыдызын 57 хуу күүсөт-көн. Тес-Хем кожуунуң сохостары пенсия фонду-зунче амак шилчигейн тур-рар. Көдээ ажыл-агый ады-

ры 507 млн. рубльди теле-вези. Бо чорук кыраан, ыш-зылаан улусче кичээңей чок чорук болур. Кожуунга 1994 чылда пен-сия алыр назылыг 1600 кичи турган болза, эртен чылдың ноябрь айда хары-угда 200 кичи немешкен. Нийтизи-биле 817 пенсия-р, 283 инвалид, 634 өскү уруг-лар, оларын 76-зы бодун өскүстөргө хамааржылар. 17 пенсионер ажыл стажы-лыг (ысыгуу) болгаш 173 уруулар төрүтүнген ча-яндындан инвалидтер бо-луур. Шериг алоонгылар-да база пенсионерлер не-межин турар. Шериг чо-рааш кемдөөшчинерге та-варышкан 4 оол, Ада чурт дайынын 3 киржичиңиз пенсия ал турар.

Кожуунуң социал кам-галап килдинде 4 кижиге ажыдап турар. Пенсия ай-тырыгыларын санаарына, аныктын стажы болгаш хар-назынын барымдаалп саналга кылары чүдгө 4 кичиге элээн улуг чүвөгүт. Олар пенсия болгаш пособие (дузалал) ашканын санаарын чогуур үезинде чорудуп-даа турза, банкылар дамчыш-тыр төлөгө озаалдп турар. Самагалдайның Арбаановы-зы пособие ашканын ам-даа төлөп шыдавын турар.

Пенсионерлериниң арын-нүүргө анык кысылер экин-ле кылыскаар бол-гай. Ындыг турбукча чам-дык хар-назыны улугга са-надып, 60-80 харлыглар ара-зында улугурак, турмак хоонинер илердирлер

Моток ТИРЧИН.

НОМ САҢЫНДА — «ЧИҢГИС-ХАН»

Моолдун эртен үезин, тогузун өөренип талазы-иле эртемден, академик Б. Я. Владимирцовтун «Чингис-Хан» деп номун Горно-Алтайсктин «Ак чечек» ның үндүр чер чырыкче үн-дүрер. Ном бо чус чылдың эгезинде үнгөн-даа болза, ССРЭ-ге катап парлатын-маан турган.

Бо номун оңагай чүү-дү Чингис-Ханнын төрүт-түнгенин, анык чораш чылдырын, каң, канчаар өг-лөнгөн, Кыдатка, Түркестанга, Афганистанга, Иер-сияда дайындагы чорашын база улуг полководчуңуң канчаар өлгөнгө дугайын-да бичин-бичи эгелер-иле тода, кыска бичиң көргүс-көн болур. Чингиз, «Чин-гистин амы-хуу амыдыралы» деп эгед Чингис-Хан дөрт кадыгы чораш, Борте, Ку-лан, Есуй, Есугей — оң дөрт улуг кадылары кылдыр са-надып чораштар. Бо дөрт кадыкында аңгыда, оңу долдандыр анык кадыла-ры ылап турар, ылангы да-нын шолунче баарда азы селүүсөп аңаарда анык кылыстары база 17-18 кичи-лиг «оркест» — эңне караш урууларын ап алыр турган. Оң бо анык кыстарга, ка-дыларына, ышнал-ла, ынак турган бе дээрзи кымга-да

Килдистер: нинтиде амдыралы — 3-34-19; 3-34-98; 3-34-57; култура өрөөнүнде бугаал чогаал — 3-39-15, ме-дөөлөр болгаш спорт — 3-37-11, оочуга — 3-34-39; 3-34-93; чагала — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлөр — 2-27-41; содуң келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; буз-галтары 3-41-16.

бидинмес тывызык бооп артып турар. Ынчалза-да Меркиг салгалдан чаражы-нык талазы-биле ады-сураа алган Кулан дээр кыска Чингис-Ханнын ылап-ла, ынак турганын дугайын да тоолуругу чугаалар бар.

Номдан Чингис-Ханнын бодун долдандыр турар кижилерге, шериглеринге, өг-бүдөзүнө хамаарылгазы-ны дугайында өскө үндү-рүлгелерден бир яязы би-житингенин номчуучу хөй-нү билип ал болуур. Бо тогуу ужу-уткалыг ному «Но-восты Тувы» элтегилериниң салдынын садып номчууп олу-дур силер.

Бистич корр.

лардан Бай-Хаак ортумак шкколазын сески кыла-ның өөрөнкчилери Лариса Бегзегей биле Идгел Мон-туш олар удурлангычла-рынга утуругунда-да оло-за, чараш болгаш дүргөн оюну биле көрүчүлөрүниң мекталын ап, шылдыраа та-лазы-биле шыраак спортчу-лар өзүп олурар деп чүвени көргүсөңнөр.

Шаңдалар база хоомай эвес тилгилерге 30-ден 40 муң чедир рубль туң-чү шаңдаларын тудуспан. Савый-оол ООРЖАК.

КЫЖЫРААНЫ

ОЛ БЕ?

Мону силерге оиживес арам чок болду, эрчим ре-дация. Чүвөңүң ужуру мын-дыг: Сут-Хөл кожуунуң «Алдан-Маалды» совхозта сүт-бараан фермазы Сарыг-Булуңда чурттап оран 73 харлыг кырган-ачам, кы-рган-авам сугунч инек, ошкү-зүн кадарда муңуп тур-ган чангыс азын оор апап-ган турган. Каш неделя эр-те бергенде, кырганыры-выстың тамыры ийи кичи-келгеш (оларын аттары бун-ууда адаваз бодай-дыр мен, ыдыңчыг-дыр) дүне кырган-ачам, кырган-авам сугунч азынга машиналыг келгеш: «Силерниң азынгар алган улустун азын билер бис, сени ап ал-гаш ынаар чедире өзөр бис, чүдгө баштай бир паш хойт-

ЧАРЛАЛАР

МАРАФОНГА ЧАЛАЛГА

Чербинин дузалал шкколазын коллективни шк-лавыстан тургустунаньдан бээр 20 чыл оюнга тураскааткан, 1995 чылдын март 17-де 10 шакта эгелээр ачы-буян марафонунче аңгы-аңгы чылдар-нын доозукчуларысты, оларын ала-нелерин, бистинге ажыдал чораш башкыларын, кижизи-дикчилерин, өске-лаа буянын сеткилдиглерин ча-лап тур бис.

МЭҢ САДЫП ТУРА ЧҮҮЛДЕРИМ БОЛЗА:

— гараж, эрги столдар, садыг делгирлери, сыкыртыр шпринтер (400 рубль), хааржактар (мун рубль), «Тайр» дээр соодукчуга делгир, телефон дугаарларының дептери, эжик полотнозу (50 муң рубль), демир ретсеткалар (өртөз 8 муң-дан өрү), шала будуур будуктар (15 муң рубль), ИЖ-27 15 машинанын артык кезектери, кузов кезектери, РИКО—М 100 деп ксерокска мастер-блок. 8 шактан 18 шакка чедир 3-35-44 телефонче долгаар.

ХУРАЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Афганчы дайынчыларын март 3-те 15 шакта ресвоенкомат бажыңыга болур хуралче чалап тур бис.

ОРГКОМИТЕТ.

13.00, 15.40, 18.30 шактар-да.

«КАА-ХЕМ»: «Хмель» (13.00-15.00) деп фильм) 13.00, 15.00, 17.00 шактар-да.

«ВОСТОК»: «Дюб-Дюб» 14.20 шакта, «Крестный отец» 17.00 шакта.

«ОТГУТАШ»: «Последне-дело Варен-го» 13.40, 17.20 шактарда, «Вит» 12.00, 15.30 шактарда.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

КИНО

МАРТ 1-ДЕ

«НАВЫРАЛ»: «Гордэ не-дикомы» 9.30, 12.20, 15.10, 18.00 шактарда. Видеоалга: «Сметенные огнем» 10.30.

Тыва Республиканың Пар-ламенты болгаш аформация галазы-биле Курене комите-тинин тивографиясы: Кызыл, Шетинки болгаш Кравченко кудумчузу, бажың М 1.

Тургузучулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭЛИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУВУНН КОЛЛЕКТИВИ

РЕДАКЦИЈАНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: П. С. Базыр (кол оек-лакторунуң оралакчысы), А. Б. Монгуш, А. О. Кокор (харысмагалдыг секретары), М. М. Саая (кол редакторунуң оралакчысы), П. С. Эрген.

РЕДАКЦИЈАНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кеагер кижилер үлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторунуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысмагалдыг секретарь — 3-34-92; оралакчыла-ры — 3-45-93.

Солун Россия Федерациязынын Парлаалга болгаш масса ады информация чептеринин талазы-биле «Шынап» талгаланын сагыдалына контрол болгаш бүтүкеленип Тыва алыскер аргасалына бүтүктүнген. Бузуруктегенин дугайы — Т-00007